

KOMINTERNS HEMMELIGE UDLANDS- NETVÆRK

Af Niels Erik Rosenfeldt

Næsten alle, der har været i Moskva, har stået på Den Røde Plads og aflagt besøg i Kreml. Man har haft kameraet fremme og taget stribevis af fotos. Man har sendt adskillige postkort hjem til slægt og venner med farvestrålende billeder af disse fantastiske seværdigheder.

Der er til gengæld næppe mange, der beslutsomt er styret mod Moskvas Gamle Plads – eller Gammel Torv – fordi de simpelt hen følte, at her var et sted, de bare *måtte* se. Der er vist heller ikke mange, der har opsøgt den fjerneste og mest upåagtede ende af Moskvas Manegeplads i håb om lige præcis dér at snuppe et uforglemmeligt foto. Og der er nok heller ikke ret mange, der på det seneste har gjort holdt ved et nyrestaureret hotel på Moskvas hovedstrøg, *Tverskaja ulitsa*, nr. 10 og tænkt, at der netop på denne tilsyneladende så tilfældige plet i byen var en virkelig chance for at mærke historiens vingesus.

Men det var måske værd at gøre næste gang, man er på de kanter. Ideen er hermed givet videre.¹

For på Gammel Torv i Moskva befandt sig siden først i 1920'erne det sovjetiske kommunistpartis hovedkvarter. Her sled og slæbte en talstærk stab for at støbe kuglerne til den politik, der blev ført både internt i Sovjetunionen og i den samlede verdenskommunistiske bevægelse. Ja, Stalin selv arbejdede faktisk fra denne adresse i sin egenskab af partiets gene-

ralsekretær, indtil han begyndte at finde sig bedre tilpas på det kontor, han disponerede over i Kreml.

Og i bunden af Manegepladsen lå i det meste af Mellemkrigstiden hovedsædet for Den Kommunistiske Internationale, også kaldet Komintern. Dvs. den organisation eller – som det dengang faktisk lød officielt – det *verdensparti*, hvor samtlige nationale kommunistpartier måtte lade sig nøje med at have status som underordnede “sektioner”. Det være sig det tyske, det franske eller det italienske. Eller miniputter som det svenske og danske.

Og i nr. 10 på Moskvas hovedstrøg lå i 1920'erne og 1930'erne “Hotel Lux”, som på den tid absolut ikke var et sted, hvor almindelige turister ville få noget ud af at booke et værelse. Hotellet var nemlig specielt reserveret til de udenlandske kommunister, der for en kortere eller længere periode opholdt sig i Moskva i et politisk eller bureaukratisk ærinde. Det kunne være fremtrædende navne som Tito, Togliatti og Walter Ulbricht eller kendte danskere som Aksel Larsen og Arne Munch-Petersen. Men det kunne også være mere anonyme sjæle, der kun opererede på de indre linjer. Under alle omstændigheder: Lux var totalt lukket land for offentligheden.

Der er på en eller anden måde noget næsten symbolsk ved det her. De tre bygninger lå jo dér til almindelig beskuelse. De havde alle en vis arkitektonisk pondus. Det var heller ikke ukendt, hvem der havde adresse her. Men ejendommene påkaldte sig ikke speciel opmærksomhed. Og almindelige mennesker vidste i sin tid så godt som intet om, hvad der foregik bag de tykke mure. På samme måde som kun yderst få turister i dag har nogen anelse om, at der i alle tre tilfælde er tale om lokaliteter af virkelig historisk betydning.

Nu om stunder kan disse bygninger derfor minde os om et vigtigt træk ved verdenskommunismens væsen. På den ene side var der naturligvis så og så meget, som umiddelbart mødte øjet. På den anden side var der var mindst lige så meget, der foregik i det skjulte. Det er ikke bare noget, eftertidens forskere går rundt og hævder. Tilbage i sovjet-æraen blev en stor del af aktiviteterne faktisk helt officielt defineret som hemmelige. Eller “konspirative”, som kommunisterne selv kaldte det; fænomenet “konspiration” var nemlig et positivt ladet begreb i både Lenins og Stalins ideologiske ordbog.

Dette hemmelighedskræmmeri har selvfølgelig gjort det svært for historikerne at tegne et fuldt dækkende billede af, hvordan den kommunistiske verdensbevægelse udviklede sig. Men med Sovjetunionens og sovjetkommunismens sammenbrud for knap 25 år siden lysnede det.

For nu begyndte de russiske arkiver at åbne deres døre for forskerne. Det skete dog kun delvis og ikke uden tilbageslag undervejs i processen. Men alligevel. Situationen var klart forbedret. De kilder, der på den måde blev tilgængelige, kunne tilmed suppleres med forskelligt materiale fra arkiver andetsteds i verden, som tidligere havde været hemmeligstemplet eller blot ligget ubenyttet hen. Så det var sådan set bare om at komme i gang.

“Arbejderhistorie” stiller i andre artikler skarpt på nogle af de danske kommunister, som i større eller mindre grad var involveret i hemmeligt eller konspirativt arbejde. Også om dem ved vi mere i dag, end vi gjorde før – takket være den forbedrede kildesituation. I det følgende vil opgaven imidlertid først og fremmest bestå i at beskrive *de overordnede rammer* for danskernes aktiviteter. Eller som titlen på dette essay lover: Det vil dreje sig om Kominterns hemmelige udlandsnetværk.

Udtrykt mere generelt vil det verdenskommunistiske system blive anskuet som *redskab* eller *kampmiddel*. Det er organisationen og ikke politikken, der er i centrum for opmærksomheden. Men et kampmiddel må selvfølgelig bedømmes på baggrund af kampens karakter og de kæmpendes syn på de bestående udfordringer. Og her så billedet i sine grundtræk således ud: Kominterns erklærede mål var en socialistisk revolution af global rækkevidde, en slags repetition af den russiske revolution i land efter land, indtil den folkefjendske kapitalisme var blevet udryddet overalt, og vejen dermed lå åben for opbygningen af et klasseløst kommunistisk overflodssamfund, der ville udfri menneskenes børn fra tidligere tiders elendighed. Som tingene tegnede sig, hvis man tog udgangspunkt i Lenins særlige version af marxismen, var dette tilmed ikke blot et smukt og altruistisk projekt, men i sidste ende en “objektivt” givet udvikling – simpelt hen på grund af historiens egne iboende lovmæssigheder. Det *ville* ganske enkelt gå sådan.

Opfattelsen var imidlertid også, at processen kunne forløbe hurtigere eller langsommere, alt efter hvor beslutsomt de leninistiske ledere, der havde erkendt disse objektive lovmæssigheder, blæste til kamp mod kapitalismen, og hvor skånselsløst de i kampens løb fjernede enhver hindring på vejen frem mod kommunismens jordiske paradys. Og udfordringerne mentes at være mange og svære. Så længe kapitalismen bestod, regnede man ikke blot med, at den ubønhørlige klassekamp mellem borgerskab og proletariat ville fortsætte med stadig voksende styrke i de enkelte lande. Man rustede sig også til en ny “uundgåelig krig”, en slags international borgerkrig mellem kapitalistiske og socialistiske kræfter, hvor både soldaterne ved fronten og de civile i baglandet

Gammel Torv – det sovjetiske kommunistpartis hovedkvarter i Moskva. Gennem en årrække eksisterede der her et tophemmeligt “informationsbureau”, der tog sig af Komintern-anliggender og andre internationale spørgsmål og først og fremmest servicede partiets generalsekretær Josef Stalin. (Foto: Wikipedia Commons)

ville blive udsat for voldsomme prøvelser. Ud fra den synsvinkel gjaldt det om at kunne stå distancen for næsten enhver tænkelig pris. Dermed blev der konstant givet næring til en udpræget hensigten helliger midlet-filosofi.

Et af de midler, der stod til rådighed her, var Kominterns hemmelige apparat. Det havde sine baser i talrige lande rundt om på kloden. Men alle tråde samledes i sidste ende i Sovjetunionen – revolutionens moderland, det sted, hvor det hele begyndte.

Gammel Torv

Lad os derfor gå tilbage i tiden og for et øjeblik forestille os, at vi befinder os i Moskva i årene mellem de to verdenskrige. Lad os desuden

forestille os – selv om det måske kan være lidt svært – at vi er fine venner med Stalin og derfor engang i slutningen af 1920'erne eller begyndelsen af 1930'erne har fået en strengt personlig invitation til at besøge bygningen på Gammel Torv. Her i det sovjetiske kommunistpartis hovedkvarter vil vi på et tidspunkt under rundgangen støde ind i et top-hemmeligt “informationsbureau”, som det kaldes i fortrolige dokumenter.

Dette bureau er tæt forbundet med Stalins magtfulde personlige sekretariat og de mest dunkle dele af det sovjetiske kommunistpartis apparat henholdsvis på Gammel Torv og i Kreml. Medarbejderne her har til opgave at følge nøje med i, hvad der foregår både i Den Kommunistiske Internationale og på den verdenspolitiske scene i det hele taget. De indsamlede efterretninger går først og fremmest til Stalin selv, så han kan stå bedst muligt rustet i sin kamp for at opnå kontrol med Komintern-systemet og sætte dagsordenen for kommunister over hele kloden. Bureauet udgiver dog også en hemmelig “informationsbulletin” om internationale spørgsmål, der er bestemt for en snæver kreds af andre toppolitikere og bureaukrater. Men bulletinen indeholder kun det stof, som Stalin og hans stab synes, at disse personer har godt af at se. Så der er i høj grad styr på tingene her.²

Gammel Torv repræsenterer med andre ord første led i den stramt kontrollerede kommunikationsproces, som vi nu er i gang med at kortlægge.

Manegepladsen

Der er naturligvis brug for en betydeligt mere vidtspændende organisation, hvis Stalin og hans nærmeste kreds skal have succes med at sætte deres vilje igennem på verdensplan og ikke bare i Sovjetunionen selv. Det er her, Kominterns egne institutioner kommer ind i billedet. Vi bevæger os derfor nu videre til bygningen på Manegepladsen. Takket være vores glimrende forhold til Stalin – forestiller vi os altså – er vi blevet udstyret med et af de yderst eksklusive adgangspas, der giver os ret til at blive lukket indenfor på de øverste etager, hvor de ekstraordinært sensitive afdelinger har til huse. Og hvad er det så mere konkret, vi finder her?

Vi finder først og fremmest OMS – O.M.S.

Hvad vil det sige? Jo, det er en russisk forkortelse, der står for “Afdelingen for Internationale Forbindelser”. Det lyder måske ikke så ophidsende. Men der er faktisk tale om den inderste kerne af Kominterns

samlede hemmelige apparat, "nervencentret" eller "det allerhelligste", som det er blevet udtrykt. I OMS tager man sig af de særlige konspirative kommunikationslinjer, der består mellem Moskva-hovedkvarteret på den ene side og de udenlandske kommunistpartier og andre Komintern-bastioner rundt om i verden på den anden.

Vi behøver ikke at vandre ret længe rundt her for at blive klar over, at medarbejderne i de hellige OMS-haller spænder særdeles vidt. Nogle er travlt beskæftiget med at indkode, afkode eller oversætte de fortrolige budskaber, der dagligt udveksles mellem Komintern og de udenlandske partier. Andre er specielt involveret i håndteringen af krypterede radiotelegrammer. Andre igen står for driften af et omfattende korps af hemmelige kurerer. Atter andre sørger for, at både kurererne og Kominterns øvrige illegale udsendinge bliver udstyret med alle hånd dæknavne, falske pas, konspirative feltråb, fortrolige kontaktdresser, og hvad en rask mand eller kvinde nu ellers kan have brug for på rejsen.

Men der foregår endnu mere her. Vi bør i høj grad også interessere os for de medarbejdere, der har ansvaret for pengeoverførsler. Det vil sige dem, der skal sikre, at den massive økonomiske støtte, som de udenlandske kommunistpartier får fra Moskva, vitterligt havner i de rette hænder, og at pengene efterfølgende bruges efter Komintern-ledelsens anvisninger. Den trafik er og bliver ekstraordinær vigtig. Men vi bør på den anden side heller ikke overse, at det på ingen måde kun er penge-sommer, der transporteres gennem dette system. En rundtur i bygningen på Manegepladsen vil hurtigt afsløre, at OMS-medarbejderne på samme vis er i front, når det gælder om at forsyne partierne med f.eks. propagandaskrifter, teknisk udstyr, våben, ammunition og sprængstoffer.

Hvis vi nu går og tror, at enhver, der besidder det særlige adgangspas, simpelt hen kan få alt at vide om, hvad der sker på de øvre etager, må vi tro om igen. Der ageres til stadighed efter et strengt *need to know*-princip. Af sikkerhedshensyn får de ansatte normalt kun lov at stifte bekendtskab med de ting, de er nødt til at vide noget om for at kunne udføre deres daglige job. Hvis ens spidskompetence f.eks. er koder, skal man ikke stikke sin næse i det, der vedrører pengeoverførsler eller våbentransporter. Med mindre selvfølgelig man er særdeles højt på strå i Komintern-hierarkiet og har et ansvar for hele butikken.

Og hvorfor ikke forestille sig bare et øjeblik, at det er vi. Altså højt på strå. Altså virkelige sværvægttere. I så fald vil vi nemlig ikke bare have adgang til alle de hemmelige kontorer på Manegepladsen, men også til en række stærkt bevogtede "objekter", der efterhånden bliver etableret i

Manegepladsen – hjemstedet for Kominterns centrale stab i det meste af Mellemlkrigstiden. Øverst i bygningen, der lå klos op ad Kreml, befandt sig den velcamouflerede og omhyggeligt afskærmede “Afdeling for Internationale Forbindelser”, OMS, som styrede et gigantisk netværk af hemmelige “forbindelsespunkter” i diverse storbyer rundt om i verden, herunder København. (Foto: Gislela Jähn: Die Kommunistische Internationale 1919-1943, Berlin 1984, s. 36)

Moskvas udkant. Her bliver en god del af det mere tekniske OMS-arbejde udført. Det gælder f.eks. selve fremstillingen af de falske pas. Eller opbygningen af de nye superkraftige radiosendere, der er nødvendige for at få det samlede kommunikationssystem til at fungere. Eller oplæringen af nye talenter i radiotelegrafi, “konspirativ teknik” og brugen af våben og sprængstoffer. Også disse aktiviteter foregår naturligvis i det skjulte. Dele af arbejdet er eksempelvis camoufleret som “Den 8. base for international sport”. Kun de særligt indviede ved, at der ikke er mange chancer for at se toptrænede atleter folde sig ud her.

Det centrale OMS-apparat på Manegepladsen og dets aflæggere i Moskvas forstæder kan tilsammen siges at udgøre andet led i Kominterns hemmelige kommunikationsproces. Og måske bør man også tage det næsten lige så hemmelighedsfulde Hotel Lux med i den sammenhæng. For de opgaver, der står på dagsordenen inden for OMS-systemet, bliver jo udført af mennesker af kød og blod, som trods alt også har et

Hotel Lux – “verdensrevolutionens standkvarter”, som det undertiden blev kaldt. På dette hotel, der lå på Moskvas hovedgade ikke langt fra Komintern-bygningen, boede mange af de udenlandske kommunister, der for kortere eller længere tid opholdt sig i den sovjetiske hovedstad, f.eks. Aksel Larsen og Arne Munch-Petersen. (Foto: Niels Erik Rosenfeldt: Verdensrevolutionens generalstab, København 2011, s. 254)

liv uden for arbejdspladsen. Og mange af disse mennesker slapper af, spiser, sover, ja, tilbringer i det hele taget næsten al deres sparsomme fritid på Lux.³

Verdensarenaen

Nu er tiden så inde til at forlade den sovjetiske hovedstad og rejse ud i verden. Lad os et øjeblik lege med den tanke, at vi fungerer som Komintern-kurer i 1930'erne. Vi har vores dæknavn og paroler på læben og vores falske pas i lommen. Men vi har mere end det. Vi medbringer også en dobbeltbundet kuffert, hvor der i det særlige gemmested er plads enten til en stak tophemmelige papirer eller til eksempelvis 10.000 dollars, 15.000 svenske kroner eller 40.000 schweizerfrancs *in cash*.

Målet for vores rejse er et eller flere af de hemmelige “forbindelsespunkter”, som OMS efterhånden får etableret rundt om på kloden. Dels i sovjetiske havnebyer som Leningrad, Arkhangelsk, Murmansk, Odessa og Baku. Dels i en lang række udenlandske storstæder – fremfor alt og mest massivt i Berlin, men også i f.eks. Hamborg, Stettin, Tallinn, Riga, Antwerpen, Amsterdam, Bruxelles, Paris, London, Prag, Wien, Zürich, Varna, Athen og Istanbul. Foruden Oslo, Stockholm og København. Danmark får efter alt at dømme sit OMS-punkt omkring 1930. I løbet af få år bliver det et af de travleste i Europa, bedømt efter mængden af udvekslede telegrammer.

Men OMS-systemet dækker ikke kun europæiske lande. Der findes eksempelvis også forbindelsespunkter i New York, Sao Paolo, Teheran, Singapore, Harbin, Wuhan, Shanghai og Hongkong.

Selve ordet “forbindelsespunkt” kan umiddelbart give indtryk af, at alting foregår bag den samme gadedør. Men sådan er det på ingen måde. De enkelte OMS-punkter omfatter normalt en række forskellige dækadresser og kurer-anløbssteder. Hver især udgør de så at sige et mindre net inden for rammerne af det store verdensomspændende netværk. Nogle af forbindelsespunkterne har deres hovedbase i forskellige – som det hedder – “konspirative lejligheder”. Andre er camoufleret som et fiktivt firma. Andre igen udfører dele af deres arbejde i ly af f.eks. en sømandsklub, en grønhandel, en skomagerbutik, en lægekonsultation eller sågar – som tilfældet en overgang er i Wien – en børnehave. Ydermere skifter man ofte tilholdssted ud fra en evig frygt for, at de gamle adresser kan være på vej til at blive afsløret.

Forbindelsespunkterne ligner på mange måder en miniudgave af OMS-hovedkvarteret i Moskva; blot er deres opmærksomhed selvfølgelig specielt rettet mod det land eller den region, de direkte har ansvaret for. De fungerer med andre ord ikke kun som modtagelsessted og serviceorgan for kurerer. De sørger samtidig for, at de konspirative dokumenter bliver kodet eller afkodet. De affatter fortrolige breve med usynlig skrift. De varetager destruktionsen af originaltelegrammerne fra Moskva, når disse ikke længere er i brug. De er med til at håndtere de gedulgte pengeoverførsler. De bistår med at fremskaffe falske pas. De indsamler nyttige efterretninger til den øverste Komintern-top – både om de lokale kommunister og om den kapitalistiske modstander. Og stadig flere af dem får med tiden også rådighed over en illegal radiosender.

I kraft af disse opgaver fungerer netværket af forbindelsespunkter som det vigtigste kontakttled mellem Komintern-hovedkvarteret og de en-

kelte kommunistpartier, i perioder via mellemstationer som det hemmelige "Vesteuropæiske Bureau", der først har til huse i Berlin og derefter for en kortere tid flytter en del af sine aktiviteter til København. Hvilket også gør OMS-punkterne til et af de mest effektive redskaber for Moskva, når det drejer sig om at overvåge og disciplinere de selv samme partier. Meget betegnende tager forbindelsespunkterne ikke mod ordrer fra partiernes egen ledelse; de står alene til ansvar over for den centrale OMS-stab i den sovjetiske hovedstad. Normalt – om end ikke uden vigtige undtagelser – kommer de ledende medarbejdere heller ikke fra det land og det parti, som det pågældende forbindelsespunkt dækker. I byer som Berlin, New York og Sao Paulo er det f.eks. i vidt omfang indfødte russere, der fungerer som chefer, mens københavnerpunktet efter alt at dømme er arbejdsplads for adskillige tyskere. Gennem længere tid gælder der tilsyneladende også en regel om, at endog topfolkene i det lokale kommunistparti ikke bør kende det rigtige navn på forbindelsespunktets chef, men kun skal informeres om hans eller hendes konspirative Komintern-pseudonym. Først i slutningen af 1930'erne ser der ud til at ske en vis opblødning af denne udprægede isolationspraksis, al den stund flere hjemmefødninge nu bliver direkte inddraget i forbindelsespunkternes arbejde.⁴

Nå, men vi er jo ved at få foden inden for i kurerbranchen. Forestiller vi os i hvert fald. Hvad er arbejdsvilkårene så her? Ja, for det første må vi se i øjnene, at samtlige kandidater til sådant et job – russere såvel som ikke-russere – skal forhåndskontrolleres i alle ender og kanter af Sovjetunionens hemmelige politi; der må absolut ikke være nogen sorte pletter på det politiske generalieblad. For det andet kan vi glæde os over, at man faktisk har en pæn chance for at blive kurer, selv om man ikke er russer. Ja, udlændinge betragtes sågar ofte som det bedste valg; skulle kureren nemlig blive arresteret på fremmed grund, vil det jo i så tilfælde være sværere at spore forbindelsen tilbage til Moskva. For det tredje kan vi i ligestillingens navn også notere med tilfredshed, at der lægges stor vægt på at skaffe medarbejdere af begge køn. Hvis kvinder da ikke direkte foretrakkes. Det virker, som om der i Komintern er en udbredt tro på, at kvindelige kurerer ikke så let vækker mistanke om urent trav, når de rejser rundt i det kapitalistiske fjendeland, sammenlignet med de i sig selv nok så fordægtige mænd.

De kurerer, der er baseret i Moskva, har lige som den stationære Komintern-stab en vis chance for at få tilbudt fast logi på Hotel Lux. Når de er ude på en konspirativ mission, sker det med brug af varierende transportmidler. Måske tager de toget. Måske flyver de. Måske står de til søs,

og her er vi nok mere ovre i en mandeverden. Lad os dvæle et øjeblik ved dem, der bevæger sig på de syv have. Hvis rejsen finder sted på et af Sovjetunionens egne skibe, vil en ikke-søkyndig russisk kurer efter al sandsynlighed blive camoufleret som matros, søfyrbøder eller på anden vis en del af besætningen, selv om hans evner ikke rækker langt i den retning. Hvis turen foregår på et udenlandsk skib, vil det derimod som oftest være professionelle søfolk af kommunistisk observans fra det pågældende land, der selv fungerer som kurerer. Medmindre disse søfolk da formår at få smuglet en mere landkrabbeagtig OMS-repræsentant med om bord som blind passager.

Når kurererne har nået deres bestemmelsessted, lægger de straks det maritime liv bag sig for en stund. Målet er nu en af de dækadresser i den pågældende by, hvor det lokale forbindelsespunkt gemmer sig. Her afleverer de øjeblikkeligt kuffertens hemmelige indhold i form af forpligtende Komintern-direktiver, vitale informationer eller kolde kon-tanter. Normalt har et krypteret radiotelegram fra Moskva på forhånd adviseret OMS-punktet om, at en kurer er på vej med vigtige ting i ba-gagen. Under alle omstændigheder vil den pågældende kurer have løst sin del af opgaven, når det medbragte materiale er afleveret. Han kan nu enten returnere til Moskva eller drage videre mod nye mål – måske udstyret med en ny identitet og et nyt falsk pas, fremskaffet gennem det lokale OMS-punkt. Andre skyggeagtige skikkelser sørger herefter for, at de kodede meddelelser omsættes til forståeligt sprog, og at penge og post overføres fra forbindelsespunktet til repræsentanter for det stedlige kommunistparti eller andre sovjettro adressater i nærområdet. Eksem-pelvis via et diskret møde i en tilfældigt udvalgt café eller biograf. Af sikkerhedsgrunde må OMS-folkene nemlig ikke rende kommunistpartiet direkte på dørene.⁵

Her er det så, at vi lige skal have placeret en ekstra brik i mønstret. De enkelte kommunistpartier har i virkeligheden to ansigter. Der er den i offentligheden kendte partiorganisation og de i offentligheden kendte partiledere. Og så er der den særlige undergrundsorganisation. Lige siden 1920 har Komintern nemlig insisteret på, at hvert parti ved siden af den ordinære struktur skal opbygge et – som det siges – “parallelt il-legalt apparat”, der fuldtud kan aktiveres den dag, revolutionen er umid-delbart forestående.

Hvis vi også tager et kig eller to indenfor her, vil vi utvivlsomt erfare, at ikke alle partier er lige langt fremme i skoene, når det gælder udvik-lingen af et sådant apparat. Opgaverne varierer tydeligvis også en del i takt med den verdenspolitiske udvikling. Men udtrykt helt generelt kan

det klart konstateres, at de "illegale" medarbejdere er involveret i en bred vifte af gedulgte aktiviteter. Det kan dreje sig om våbenanskaffelser og organisering af partiets væbnede enheder. Eller om hemmelig kommunikation, kurervirksomhed, pasfremstilling og indretning af skjulte trykkerier og "konspirative lejligheder". Eller om interne sikkerhedsprocedurer, overvågning af partiets medlemmer og kampen mod brodne kar i egne rækker. Eller om kontakten til de særlige "hemmelige partimedlemmer", altså de personer, der af taktiske grunde ikke skilter udadtil med deres politiske tilhørsforhold. Eller om infiltration af de kapitalistiske landes militære og civile institutioner, rekruttering af agenter og regulær spionage.

En gennemgående, skønt næppe altid lige nærværende opgave består endelig i at forberede de kommunistpartier, der kan operere frit i deres hjemlande, på den dag, hvor de kapitalistiske regeringer måtte beslutte sig for at nedlægge forbud imod dem, så det bliver nødvendigt udelukkende at satse på illegalt undergrundsarbejde.

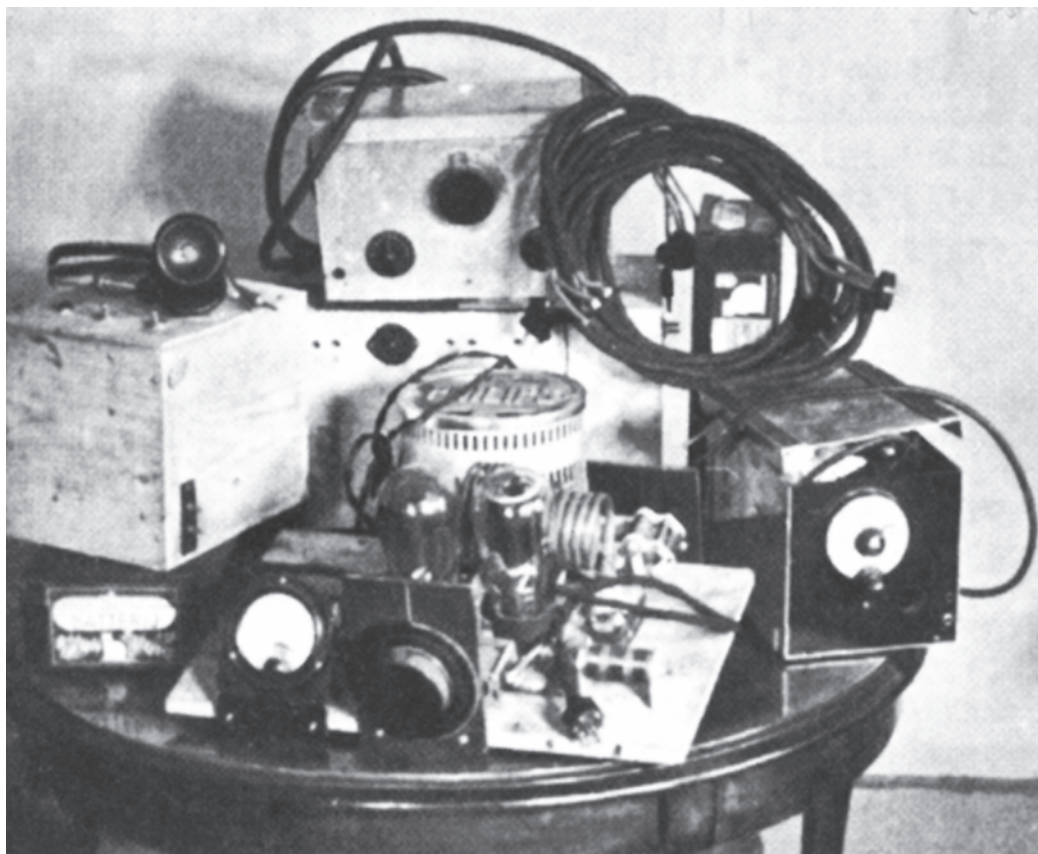
Der er altså tale om aktiviteter, der i hvert fald på en del områder minder stærkt om de funktioner, som udføres af OMS' internationale forbindelsespunkter. Alt tyder da også på, at de to parter ikke bare kommunikerer løbende med hinanden, men tillige samarbejder intenst og i dybden om at udføre en række konkrete hverv. Når talen er om det hemmelige udlandsnetværk, der er forankret i Komintern, vil det med andre ord være temmelig misvisende, hvis man lader partiernes illegale apparater ude af betragtning.⁶

Eller for at sige det på denne måde: Vi har nu tegnet et billede af tredje og sidste led i Kominterns konspirative kommunikationsproces. Dette led består af kurererne, forbindelsespunkterne og partiernes illegale apparater i forening.

Assisterende aktører

De fleste vil sikkert kunne skrive under på, at alle disse aktiviteter har et stærkt anstrøg af skæg og blå briller over sig. Der er da også tæt kontakt mellem det samlede Komintern-netværk og Sovjetunionens officielle efterretningstjenester. Så tæt faktisk, at det undertiden kan være svært at se, hvor den ene part holder op og den anden begynder. De løser opgaver for hinanden. De udveksler informationer. Og de bytter medarbejdere. Vel at mærke samtidig med, at de også er konkurrenter og holder hinanden i skak og under observation på vegne af Stalin.

Her taler vi først og fremmest om to institutioner: det militære efter-

Udlandsnetværket i funktion – et kig ind i det hemmelige forbindelsespunkt, som Komintern opretholdt i Amsterdam. Man ser her det apparatur, der blev anvendt til transmission af krypterede "radiogrammer" fra Holland til hovedkvarteret i Moskva. (Foto: Bernhard H. Bayerlein: "Predatel – ty, Stalin!", Moskva 2011, s. 291)

retningsvæsen og så det efterretningsapparat, der hører under det sovjetiske hemmelige politi, i Mellemligstiden kaldet GPU, OGPU og NKVD, langt senere kendt som KGB. Det vil være forkert at betegne disse institutioner som en direkte del af Komintern-netværket. Men de bør alligevel nævnes her, fordi de begge fungerer som en slags parallelunivers i forhold til OMS og begge jævnligt bruger erfarne Komintern-folk som professionelle agenter. Lige som det også kan ske, at f.eks. en fuldblods OGPU-medarbejder benytter Komintern-systemet som et bekvemt dække for sin konspirative spionage- eller kontraspionagevirksomhed.

Både den militære efterretningstjeneste og det hemmelige politis ef-

terretningstjeneste har deres egne “residenturer” i en række storbyer rundt om i verden. Nogle af medarbejderne her opererer “legalt” – som det hedder. Det betyder, at spionagen udføres af personer, der er ansat under deres rigtige navn på Sovjetunionens gesandtskaber eller handelsrepræsentationer og udadtil dækker sig bag en uskyldigt klingende titel som f.eks. 2. sekretær eller kulturattaché. Andre arbejder “illegalt”, dvs. under falsk navn og uden formel tilknytning til gesandtskabet eller handelsrepræsentationen.

I mange hovedstæder finder man således på én og samme tid både et OMS-forbindelsespunkt og et eller flere residenturer for henholdsvis Sovjetunionens militære efterretningstjeneste og det sovjetiske hemmelige politis efterretningstjeneste. Med alt, hvad de nu kan have af både “legale” og “illegale” medarbejdere, indbyrdes kontakter og eksterne hjælpetropper i form af diverse kommunistiske dækorganisationer.⁷

Sådan er billedet f.eks. i 1930’ernes København. Men vi skal lige et smut tilbage til Manegepladsen i Moskva, før vi afslutningsvis igen retter kikkerten mod danske forhold.

Den særlige kadrekontrol

Lad os endnu engang slå det fast: OMS er og bliver det allerhelligste – forstået som den virkelige kerne – i Kominterns samlede hemmelige apparat. Men i begyndelsen af trediverne dukker der en ny afdeling op i Komintern-hovedkvarteret, der i en vis forstand er *endnu* mere hemmelig. Endog selve dens eksistens holdes nemlig skjult for omverdenen, mens OMS dog er omtalt – om end yderst kortfattet – i visse offentligt tilgængelige kilder. Navnet på det nye fænomen er “Kadreafdelingen”, hvilket er kommunistisk jargon for en personelafdeling.

Vi sætter os ufortøvet for at lokalisere dette ekstra skud på stammen trods dets tophemmelige natur. Og vi finder snart ud af, at man her indsamler og efterkontrollerer alle håndte informationer både om medarbejderne i Kominterns hovedkvarter og om kommunister på vigtige poster i de udenlandske partier – med beredvillig bistand fra Sovjetunionens hemmelige politi. Det er en absolut ildevarslende proces, og det er et absolut dystert sted at arbejde. For Stalin er nu gået i gang med at udrense samtlige de sovjetborgere og Komintern-folk, som i hans øjne ligner reelle eller blot potentielle forrædere mod ham selv og hans regime, specielt i lyset af den forventede storkrig. Og den hastigt voksende mængde af personoplysninger bliver i høj grad brugt til at skille fårene fra bukkene.

Også den nye kadrefdeling trækker i en vis forstand på et internationalt netværk. I de fleste kommunistpartier oprettes der nemlig nu særlige “kadrekommisioner” eller lignende organer, der har til opgave at samle afslørende oplysninger om det pågældende partis egne medlemmer og derefter videreeksperere dem til Moskva med henblik på opbevaring og yderligere bearbejdelse. Forsendelsen sker via OMS’ udenlandske forbindelsespunkter, som altså på den måde får endnu en streng på buen.

Men OMS-medarbejderne er samtidig selv i yderste fare. Det ses med uhyggelig tydelighed, da terroren kulminerer i 1937-38. Selv om udrensningerne rammer alle institutioner i sovjetsamfundet med orkanstyrke, går det nærmest endnu hårdere til i Kominterns apparat end andre steder. Stalin nærer nemlig en afgrundsdyb mistro både til udlændinge og til sovjetborgere, der har været i kontakt med udlændinge. Og dem findes der i sagens natur mange af i Den Kommunistiske Internationale. Det ender derfor med, at utallige OMS-folk og andre Komintern-medarbejdere selv falder som ofre for den eskalerende terror. Præcis som det gælder de ansatte i de sovjetiske efterretningstjenester, som jo i mindst lige så høj grad har haft udlandet som operationsfelt. Enkelte danskere bliver også ramt, men de fleste slipper med skrækken. En række andre nationaliteter lider langt mere – tyskere, polakker, finner, estere, letter, litauere, rumænere, jugoslaver. På Hotel Lux forsvinder den ene beboer efter den anden pludselig fra deres værelser. Mange af dem bliver dømt til døden og henrettet. En del havner i fængsler og arbejdslejre. Hele apparatet bliver simpelt hen rystet i sin grundvold.

Men både OMS og Kadrefdelingen rejser sig igen som Fugl Fønix af asken. De har dog ikke længere adresse på Manegepladsen, og OMS er i mellemtiden blevet omdøbt til “Forbindelsestjenesten”, på russisk forkortet til SS. Og nok så væsentligt: Begge afdelinger er efter genopstandelsen kommet af med de fleste udlændinge og domineres i stedet af russere og andre indfødte sovjetborgere. Og begge kører videre efter denne model, indtil Komintern officielt bliver opløst af Stalin i juni 1943, altså midt under Anden Verdenskrig. Ja, selve *arbejdet* fortsætter sådan set på fuld kraft også i de følgende år. For en stund dølger OMS-virksomheden sig nu under den absolut uigennemskuelige betegnelse “Institut Nr. 100”, mens personkontrollen i samme periode varetages af det lige så hemmelighedsfulde “Institut Nr. 205”. Forskellen mellem tiden før og efter juni 43 ligger blot i, at de fleste aktiviteter nu henligger direkte under det sovjetiske kommunistpartis eget apparat. Hvor de under skiftende betegnelser forbliver indtil Sovjetunionens opløsning.⁸

Karl Winther.
Kurer og hemmelig
radiomedarbejder.
(Foto: Arbejder-
museet &
ABA/RGASPI)

Den danske indsats

Hvilke spor har medlemmer af Danmarks Kommunistiske Parti, DKP, så sat sig i dette system? Man kan spørge – og svare – på to måder her. Interessen kan samle sig om, hvilke danskere, der blev registreret og beskrevet i de hemmelige arkiver. Eller man kan se på, hvem der direkte udførte opgaver for det konspirative apparat i dets forskellige afskygninger.

Vi har endnu ikke adgang til det særlige OMS-arkiv og heller ikke til de sovjetiske efterretningstjenesters arkiver. Men med Kadreadelingen er det anderledes. For de personsager, som nu i kopi er kommet til Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv her i Danmark, stammer netop fra denne afdeling. Det kan uden videre konstateres, at kadresagerne omfatter langt flere danske kommunister end dem, der direkte opererede i Kominterns hemmelige udlandsnetværk eller var agenter for de sovjetiske efterretningstjenester. Men opgaven her består jo først og fremmest i at kaste lys over udlandsnetværket og dets nærmeste samarbejdspartnere. I det følgende skal det derfor kun dreje sig om de danskere, der ser ud til at have været aktive i denne særlige sammenhæng. Dog ikke så meget om de individuelle skæbner. Mere om det helt overordnede billede.

Hvis man i første omgang holder sig til personsagerne fra Kadreadelingen, sådan som de er registreret i den skematiske oversigt *Obzor* i kildesamlingen *Datskije kadry Moskvj v stalinskoje vremja* (Danske Moskva-kadrer i Stalintiden) fra 2013, får man umiddelbart det indtryk, at 17 danske kommunister har fungeret som kurerer. Det drejer sig om Ellen Schou, Gottlieb Japsen, Carlo Hermansen, Anders Rasmussen, Helge Holm, Carl Emil Wieth, Ewald Riemenschneider, Hans Knudsen, Peter Sabroe, Ove Petersen, Karl Winther, Erley Olsen, Knud Barfoed, Richard Jensen, Ety Hiort-Lorenzen, Elna Hiort-Lorenzen og Arne Munch-Petersen.

Alt tyder dog på, at der i virkeligheden var tale om væsentlig flere. Både de enkelte personsager og en række andre centrale kilder vidner således klart om, at en del danskere, der ikke betegnes som kurerer i den særlige oversigt, alligevel gjorde sig mere eller mindre gældende på denne front i løbet af 1930'erne. Et markant eksempel er her Børge Houmann, der gennem adskillige år tog af sted som kurer på missioner til diverse europæiske storbyer, men som ikke nævnes i denne egenskab i oversigten, selv om hans sag faktisk indgår i *Datskije kadry Moskvj*. Et andet eksempel er sømanden Claus Rasmus Jensen, der i et aktstykkerne i hans personsag på umisforståelig vis beskrives som "partikurer" i Nazi-

tyskland i 1934, uden at dette har fundet vej til *Obzor*. Tydeligt er det desuden, at det tilgængelige kadremateriale på ingen måde dækker samtlige de søfolk, der var blevet rekrutteret af OMS og andre hemmelige tjenester på ruterne over Østersøen, Nordsøen og Atlanten.

Hertil kommer, at kadreakternes sprogbrug i sig selv kan være noget uigennemsigtig. En række danske kommunister optræder således som udøvere af diverse “konspirative”, “illegale” eller “specielle” idrætter, uden at det i alle tilfælde kan afgøres, om eller i hvilken grad disse aktiviteter omfattede decideret kurervirksomhed.

Hvad opnår man ellers ved at anskue de nu tilgængelige vidnesbyrd i fugleperspektiv? Tegner der sig et eller andet mønster her?

Når det gælder de Komintern-medarbejdere, der direkte eller indirekte kan identificeres som kurerer ved hjælp af papirerne fra Kadreadelingen kombineret med andet relevant materiale, er billedet relativt varierende. Som det umiddelbart fremgår, var der både mænd og kvinder med på holdet. Nogle var i aktion nogenlunde regelmæssigt, andre agerede mere ad hoc. Nogle havde base i Moskva, andre i København. Nogle kom ganske vidt omkring i verden, andre holdt sig tilsyneladende mere til nærområdet. Nogle havde store pengebeløb med i bagagen. Andre rejste med mindre summer. Nogle var offentligt kendte personer som eksempelvis Richard Jensen og Arne Munch-Petersen. Andre levede mere i skyggen og havde undertiden fået direkte besked om at indstille alt “åbent” partiarbejde af hensyn til deres konspirative aktiviteter.

Blandt de kurerer, der opererede fra den sovjetiske hovedstad i en forholdsvis fast rytme og jævnlige medbragte endog meget betydelige pengesummer i gangbar vestlig valuta, var især Ellen Schou og Gottlieb Japsen helt fremme i forreste linje.

Men der var tydeligvis også andre jobmuligheder. Vi kan f.eks. se, at adskillige danske kommunister, herunder flere af kurererne, i perioder arbejdede som telegrafister og radiooperatører. Mindst tre af disse – Karl Winther, Erley Olsen og Knud Barfoed – gennemførte i midten af 1930'erne ligefrem en særskilt uddannelse på Kominterns ultrahemmelige radioskole i Moskva. Herefter var Winther for en tid ansat på OMS/Forbindelsestjenestens centrale og lige så velcamouflerede radiostation, mens Erley Olsen efterfølgende fandt beskæftigelse som radiotelegrafist på de “hemmelige punkter” i byerne Alma-Ata og Irkutsk i henholdsvis Kazakhstan og Sibirien. Under den tyske besættelse af Danmark fik alle tre lejlighed til at udnytte deres særlige radiofærdigheder på hjemlig grund. Winther endte dog med at gå i besættelsesmagtens tjeneste.

Carl Emil Wieth.
På "illegalt arbejde" i den danske Marine. (Foto: Arbejdermuseet & ABA/RGASPI)

Hertil kom de danskere – eksempelvis Anders Rasmussen, Claus Rasmus Jensen og Knud Smith – der i kortere eller længere tid var aktive i de kommunistiske sømandsklubber, "interklubberne", som havde deres baser i større havnebyer over det meste af kloden og i betydelig grad servicerede Kominterns globale kureretværk. På samme måde blev der med hjælp fra Danmark udført "fortroligt arbejde" eller "specielle opgaver" for den kommunistiske Fagforeningsinternationale, Profintern, og for det ligeledes kommunistkontrollerede Internationale Sømands- og Havnearbejderforbund, ISH. Rakel Moltke (Hansen) blev eksempelvis anbefalet til at varetage krypteret korrespondance i slutningen af 1932 og ydede i det følgende år en betydelig indsats for OMS i Fagforeningsinternationalen. Elna Hiort-Lorenzen ser ud til at have været en tur omkring Profinterns "illegale europæiske sekretariat" i Paris i foråret 1936. I ISH kunne man bl.a. møde Knud Smith og Richard Jensen, sidstnævnte i egenskab af intet mindre end "hovedkommissær" for Skandinavien. Richard Jensen indtog i det hele taget en særstilling. Efter al sandsynlighed fungerede han også som såkaldt M-mand i DKP, dvs. som den, der stod for "militærarbejdet" og "apparatarbejdet". Hvilket betød, at han havde sit mandat direkte fra Moskva og ikke fra den danske partiledelse.

Man kan her spørge, om Richard Jensen i sin egenskab af militæransvarlig har haft en særlig snor i folk som Carl Emil Wieth, der ifølge kadreakterne gennem nogle år "deltog i illegalt arbejde" inden for den danske Marine – og om hvem man jo nok må formode, at han desuden havde visse våbenbrødre i Hæren.

Men undergrundsarbejdet på hjemmefronten foldede sig ud i mange forskellige sammenhænge. OMS/Forbindelsestjenesten benyttede sig f.eks. også af dansk arbejdskraft, når det gjaldt om skaffe boliger, kontaktadresser og andre fornødenheder til Komintern-udsendinge og kurierer, der gæstede København. Samt når der skulle ydes tilsvarende assistance til de repræsentanter for udenlandske kommunistpartier, der mere permanent opholdt sig i Danmark, fordi partiet var forbudt i deres hjemlande. En af dem, der gav en hånd med her, var Karl Winther. En anden var Knud Smith. En tredje var Agnes Seligmann Nielsen, gift med den fremtrædende danske kommunist Martin Nielsen. Hun har i en erindringskitse, der er at finde i bogen *Som bølger af hav*, selv fortalt om, hvordan hun efter et længere ophold i Sovjetunionen, hvor hun bl.a. fungerede som telegrafist, af DKP blev betroet "et ganske særligt arbejde" i København. Opgaven bestod i at hjælpe udenlandske kamerater fra bl.a. Estland med at få tag over hovedet og i det hele taget

*Martin og Agnes Nielsen (f. Seligmann) ved mandens hjemkomst fra koncentrationslejren Stutthof via Moskva i maj 1945.
(Foto: Arbejdermuseet & ABA)*

opnå de bedst mulige vilkår for at yde en konspirativ indsats på dansk grund. I den sammenhæng modtog hun angiveligt samtlige opdrag fra en anonym repræsentant for Komintern, der befandt sig i Danmark. Arne Munch-Petersen har udtrykt det på en lidt anden måde. I et fortroligt brev fra 3. april 1937 til den øverste ansvarlige for Kominterns Forbindelsestjeneste i Moskva, M.A. Moskvina, beskrev han Agnes Nielsen som en person, der i DKP gennem længere tid havde været beskæftiget med "sehr vertrauliche Arbeit". Det hed også, at hun tidligere havde udført opgaver for "5. etage" – efter alt at dømme en indforstået henvisning til OMS og dens placering i bygningen på Manegepladsen.

Spørgsmålet er så, om dette arbejde var endnu mere vidtfavnende, end Agnes Nielsen selv vil være ved. Erik Ib Schmidt, der i 1930'erne havde relativt tætte kontakter til Martin Nielsen, omtaler hende i sine erindringer som en både af fremtoning og væsen "ret magtfuld dame", der arbejdede i partikontorets allerbageste rum og aldrig optrådte offentligt. Det hedder endvidere, at hun i årene forinden var blevet oplært i efterretningsvirksomhed i Sovjetunionen, og at hun derefter havde en central placering i et af DKP's "særlige kontrol- og efterretningssystemer". Som det også siges, behøvede man ikke at snakke ret meget med hende for at blive klar over, at "hun vidste besked om ting og sager". Undertiden besøgte Erik Ib Schmidt og hans kone ægteparret Nielsen privat. Her optrådte Agnes på den ene side som den perfekte husmor,

der serverede te med kage på et nydeligt porcelænsservice, mens hun på den anden side forsøgte at liste ud af gæsterne, hvad de vidste om forskellige personer i og uden for partiet.

En anden ret magtfuld kvinde var Alvilda Larsen. Ifølge kadreakterne trak hun sig ved begyndelsen af Anden Verdenskrig totalt tilbage fra alt åbent partiarbejde, fordi hun var blevet pålagt forskellige "Sonderaufgaben". Vi kan yderligere se, at en mindre gruppe danskere i 1945 havde en eller anden tilknytning til arvtageren for OMS/Forbindelsestjenesten på den tid, det hemmelighedsfulde "Institut Nr. 100". Kontakten kom i stand, da gruppen efter at være blevet befriet fra den tyske kz-lejr Stutthof tog omvejen over Moskva på deres tilbagerejse til Danmark. Tre af deltagerne – Ove Petersen, Svend Lund og Martin Nielsen – blev ifølge de foreliggende kilder direkte indskrevet som "medarbejdere" ved instituttet. Noget tilsvarende gjaldt sandsynligvis de to øvrige gruppe-medlemmer, Villy Fuglsang og Ludvig Hansen. Men det kan indtil videre ikke dokumenteres, da deres personsager ikke indgår i det materiale, som Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv har modtaget fra Moskva. For en tid arbejdede Martin Andersen Nexøs datter Ditte desuden i søsterafdelingen "Institut nr. 205", hvis virksomhed ligeledes blev defineret som hemmelig. Kilderne afslører således, at hun den 2. februar 1945 skrev under på, at hun nøje ville overholde de gældende "konspirationsregler". For hendes vedkommende bestod det fortrolige arbejde tilsyneladende i "radioaflytning".

I de fleste tilfælde udførte de danske kommunister sikkert deres hemmelige opgaver yderst samvittighedsfuldt. Men ind imellem gik det galt. Og den brik bør der naturligvis også findes plads til i den samlede mosaik. I november 1934 var DKP's tidligere, men nu fyrede organisationssekretær Knud Smith eksempelvis på en hemmelig mission til Paris. Her mistede han under mystiske omstændigheder hele 22.000 francs, som han skulle have afleveret på en adresse i Byernes By. Selv mente han, at pengene kunne være bortkommet, fordi han havde befundet sig i en underlig omtåget tilstand. Dog på ingen måde – understregedes det – som følge af overdreven alkoholindtagelse, men mest tænkeligt på grund af en eller anden "indre forgiftning". Trods missionens konspirative karakter havde han i sin fortvivlelse meldt sagen til politiet. Den franske presse fik derfor nys om historien. Medierne kunne berette, at han var blevet bestjålet af "en ung elegant dame, som han havde stiftet bekendtskab med på gaden". Hvilket ikke helt svarede til Smiths egen forklaring over for sine kommunistiske kampfæller.

I begyndelsen af 1936 fandt Kominterns Internationale Kontrollkom-

mission, IKK, anledning til at bebrejde Arne Munch-Petersen, at han havde ladet en mand som Knud Smith, der foruden Paris-fadæsen havde yderligere et større synderegister bag sig, arbejde i DKP gennem så lang tid. Både Smith og Munch-Petersen blev derfor beordret til at give møde for kommissionen og forklare sig nærmere. Efter indstilling fra DKP resolverede IKK, at Knud Smith skulle ekskluderes af partiet på grund af svigtet i Frankrig. Samtidig blev den danske partiledelse belært om det utilstedelige i at bruge en så upålidelig person til hemmeligt arbejde. Det virkede ikke ligefrem, som om DKP's top havde udvist rettidig omhu her. Allerede i oktober 1934, altså inden begivenhederne i Paris, havde man faktisk noteret sig i Komintern, at Smith levede et udsvævende liv, drak ikke så lidt, bortødslede betroede midler og endog havde forsøgt at aflokke Agnes Seligmann Nielsen oplysninger om nogle af de illegale sager, hun beskæftigede sig med. Året efter slog man på lignende vis fast i Moskva, at han havde været yderst letsindig i sin omgang med hemmeligt materiale og derigennem bl.a. udsat de polske kommunister, der opholdt sig under jorden i København, for unødigt risiko. Bedre blev det ikke af, at DKP og polakkerne uden at afvente grønt lys fra Komintern havde afskibet denne noget blakkede og – som det viste sig – lidet anvendelige personage til Sovjetunionen for ikke at have ham gående løs i Danmark med alt, hvad han vidste om de igangværende konspirative aktiviteter. Rent umiddelbart kunne det se ud, som om Arne Munch-Petersen, der ikke bare havde tilhørt ledelsen af DKP i en årrække, men også var dybt involveret i partiets og det københavnske OMS-punkts illegale virksomhed, måtte bære en betragtelig del af ansvaret for hele dette forløb.

Endnu mere truende skyer var dog ved at trække op ude i horisonten. Kontrollkommissionen traf sin beslutning på et yderst kritisk tidspunkt i verdenskommunismens historie. Stalins store udrensninger stod nu for døren. Selv de mest sovjettro kommunister befandt sig efterhånden i farezonen.

Heriblandt adskillige danskere. Vel var der en del, der slap hjem til Danmark i god behold, inden det var for sent; Ellen Schou og Gottlieb Japsen rejste eksempelvis ud af Sovjetunionen, netop da terroren kulminerede. Men for andre så situationen nok så alvorlig ud. At dømme efter Erik Ib Schmidts erindringer måtte Knud Smith således udstå en periode i en sovjetisk tvangsarbejdslejr, før også han kunne vende tilbage til fødelandet. Oplysningerne om ham er dog ikke krystalklare. Arne Munch-Petersens tragiske skæbne har til gengæld været kendt gennem en årrække: han blev arresteret i sommeren 1937 i Moskva og døde i

Knud Smith.

Kurer på afveje.

(Foto: Arbejder-

museet &

ABA/RGASPI)

1940 i et sovjetisk fængsel efter at være blevet udsat for langvarige forhør og brutal tortur. Det var dog næppe Knud Smith-sagen fra 1936, der udløste arrestationen, men snarere Munch-Petersens mangeårige og tætte forbindelser til Kominterns OMS-apparat, som over en bred front blev ramt med umådelig kraft af udrensningebølgen. Et andet dansk terroroffer var Claus Rasmus Jensen. Han var oprindeligt blevet anbefalet til arbejde i interklubberne af Arne Munch-Petersen, og netop det blev måske hans ulykke. Nogle måneder efter anholdelsen af Munch-Petersen blev han i hvert fald selv arresteret af det sovjetiske hemmelige politi og stemplet som "folkefjende og spion". Han kom følgelig til at tilbringe en længere årrække i tvangsarbejdslejr. Claus Jensen overlevede dog alle prøvelser og blev løsladt i 1945, men fik først udrejsevisum fra Sovjetunionen tre år senere.

Kurervirksomhed, radio- og telegrafistarbejde, "specielle" hverv i Kominterns eller det sovjetiske kommunistpartis centrale apparat, illegale opgaver i de kommunistiske fagforeninger, praktisk assistance til udenlandske kommunister, der levede under jorden i Danmark – DKP's folk nåede relativt vidt omkring inden for det samlede konspirative operationsområde. Men de befandt sig fra først til sidst midt i et ekstremt farligt minefelt, truet som de til stadighed var enten af afsløring og arrestation på deres missioner i den kapitalistiske verden eller af den stalinistiske inkquisition i Sovjetunionen.

Kun meget få af de danske Komintern-aktører, der optrådte på denne scene, har været genstand for systematisk historisk forskning med fuld inddragelse af samtlige de kadreakter fra Moskva, der nu er tilgængelige i kopi på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Især Morten Møller har dog gjort en stor indsats for at belyse kurer Ellen Schous liv og gerning i kommunismens tjeneste, blandt andet, men ingenlunde kun ved hjælp af materialerne fra Kadreafdelingen. I den sammenhæng er der også kommet væsentligt nyt frem, når det gælder hendes nærmeste kollega udi kurerfaget, Gottlieb Japsen. Om Ellen Schou og Japsen kan man læse meget mere i dette nummer af "Arbejderhistorie".⁹

Selv om et betydeligt antal danskere således uden al tvivl udførte "konspirative" eller "illegale" opgaver af forskellig art for Komintern, gør det dem ikke uden videre til spioner. På det punkt tegner det overordnede billede sig noget mere sløret. Men der er dog adskillige spor at gå efter. Vi ved f.eks., at sovjetstatens officielle efterretningstjenester og deres lokale "residenturer" udfoldede en heftig aktivitet i København omkring midten af 1930'erne. Der er også klare vidnesbyrd om, at man i den sammenhæng fik assistance både fra Komintern-forbindelsespunk-

tet, DKP-ledelsen og andre danske kommunister, som ikke mindst var hentet blandt søens folk. Oprindeligt havde Berlin været den helt centrale base for de Moskva-dirigerede hemmelige tjenester og dækorganisationer. Men efter Hitlers magtovertagelse i 1933 spredtes aktiviteterne til en række andre europæiske lande. Heriblandt og i høj grad Danmark.

Næsten al den viden, vi har om disse forhold, stammer dog fra andre kilder end det ny erhvervede materiale i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Men i ét spektakulært tilfælde har de hjemtagne kadredokumenter haft megen betydning. Det drejer sig her om en danskfødt kommunist, som tidligt i 1920'erne havde en fremtrædende placering i DKP og samtidig var aktiv i Komintern-sammenhæng. Han fungerede i en stor del af Mellemløbetiden som fuldblodsagent for Sovjetunionens hemmelige politi, indledningsvis i Tyskland og sidenhen efter alt at dømme især i Fjernøsten. Og ikke nok med det. Efter sit virke her beklædte han først en tung post i Kominterns gedulgte kadreafdeling i Moskva og sidenhen et mere eller mindre tilsvarende job i efterfølgerapparatet "Institut Nr. 205". Næppe nogen anden dansker har haft så lang en karriere inden for rammerne af den kommunistiske verdensbevægelses mest hemmelige strukturer.

Hans navn var Georg Laursen. Men gennem en stor del af livet optrådte han i stedet under sit konspirative *nom de guerre* "Georg Moltke". Første del af hans brogede løbebane beskrives af Julie Birkedal Riisbro i dette nummer af "Arbejderhistorie". En kommende artikel vil behandle den senere og mindst lige så dramatiske del.¹⁰

Noter

1. Dette essay tager udgangspunkt i Niels Erik Rosenfeldts forelæsning i Folkeuniversitetet i Københavns forelæsningsrække "Danske Moskva-kadrer. Udvalgte personsager fra Kominterns arkiv", afholdt på Arbejdermuseet i november-december 2014.

2. Se f.eks. Niels Erik Rosenfeldt: *The "Special" World. Stalin's power apparatus and the Soviet system's secret structures of communication*, I-II, København 2009, bd. I, s. 192-223, 360-78; Niels Erik Rosenfeldt: *Verdensrevolutionens generalstab. Komintern og det hemmelige apparat*, København 2011, s. 144-46, 188-90; V.V. Poznjakov: *Sovetskaja razvedka v Amerike*, Moskva 2005, s. 61-64. Det oprindelige "Informationsbureau" blev oprettet i 1926. I 1932 skete der en vis reorganisering af de bureaukratiske strukturer, som resulterede i oprettelsen af et nyt "Bureau for International Information", tilsyneladende med lidt ændrede arbejdsopgaver. Nogle funktioner blev muligvis flyttet over til Kreml i løbet af 1930'erne. Her koncentrerede Stalin nemlig skridt for skridt de aller mest konspirative dele af det sovjetiske kommunistpartis hemmelige apparat i skikkelse af en "særlig sektor".

3. Se f.eks. Grant Adibekov et al.: *Organizatsionnaja struktura Komintern 1919-1943*, Moskva 1997, s. 25-26, 48-50, 59, 74-75, 115-17, 130-31, 159-61, 175, 199-201; V.I. Pjatsnitskij: *Osip Pjatsnitskij i Komintern na vesakh istorii*, Minsk 2004, s. 173-211; Rosenfeldt 2009, bd. II, s. 220-55, 261-67; Rosenfeldt 2011, s. 72-92; Niels Erik Rosenfeldt: "Komintern og det hemmelige apparat", i Jesper Jørgensen et al. (red.): *Komintern og de dansk-sovjetiske relationer*, København 2012, s. 81-128, spec. s. 83-86, 93-104; Peter Huber: "The Cadre Department, the OMS and the "Dimitrov" and "Manuil'sky" Secretariats during the Phase of the Terror", i: Mikhail Narinsky & Jürgen Rojahn (red.): *Centre and Periphery. The History of the Comintern in the Light of New Documents*, Amsterdam 1996, s. 122-52; Morten Thing (red.): *Guldet fra Moskva. Finansieringen af de nordiske kommunistpartier 1917-1990*, 2. udgave, København 2012, passim. Kominterns hemmelige kommunikationsapparat bar oprindeligt i hastig rækkefølge navnene "Den Særlige Kommission", "Den Hemmelige Afdeling" og "Den Konspirative Afdeling". Betegnelsen OMS blev brugt fra 1921. I en kortere periode i årene omkring 1930 havde OMS tillige en "hemmelig instruktionssektion", som tog sig af intern sikkerhed i Komintern-systemet.

4. Se f.eks. Adibekov et al. 1997, s. 25-26, 48-50, 59, 75, 115-17, 159-61, 199-201; Pjatsnitskij 2004, s. 188; Rosenfeldt 2011, s. 84-92; Rosenfeldt 2012, s. 93-105; Morten Møller & Niels Erik Rosenfeldt: Koder, kapital og kurerer. Nye vinkler på Kominterns hemmelige apparat, *Fund og Forskning*, 53, 2014, s. 285-342, passim; Morten Møller: *Ellen og Adam. En fortælling om kærlighed og terror i Stalins Rusland*, København 2014, passim. Det er stadig svært at kortlægge det interne netværk i de enkelte forbindelsespunkter rundt om i verden. Men fra tiden hen imod Komintern-æraens afslutning – nemlig 1939/40 – har vi en oversigt over det daværende forbindelsespunkt i Amsterdam. Det fremgår her, at chefen rådede over en central stab på fire personer, der henholdsvis bar ansvaret for "information", "presse", "dokumenter" og "forfalskede dokumenter". Det er ikke muligt at se, om kodearbejdet gemte sig et eller andet sted her, eller i hvilket omfang den centrale stab havde støtte fra yderligere et antal bureaukratiske medhjælpere. Men der er klare vidnesbyrd om, at der tillige var plads til seks kurerer, som var under kommando af vicechefen for forbindelsespunktet, og at man endvidere drev fem radiosendere, der synes at have kommunikeret direkte med Komintern-toppen i Moskva. Det kan yderligere konstateres, at forbindelsespunktets chef via kurer stod i løbende kontakt med det hollandske kommunistparti, og at der fra ham også var en lige linje til Komintern-punktet i Bruxelles, det forbudte tyske kommunistparti, det tyske sovevognsselskab *Mitropa*, forskellige illegale grænseovergange til Tyskland, diverse både på Rhinen, flyvepladsen i Venlo nær den tysk-hollandske grænse og endelig – via havnen i Delfzijl i det nordlige Holland – Kominterns bastioner i Sverige. Se Bernhard Bajerlajn (Bernhard Bayerlein): "Predatel – ty, Stalin!" *Komintern i kommunisttjieskije partii v natjale Vtoroj mirovoj vojny (1939-1941): utratjennaja solidarnost levykh sil*, Moskva 2011, s. 297.

5. Møller 2014, passim; Møller & Rosenfeldt 2014, passim; Rosenfeldt 2012, s. 95-104.

6. Ovenstående beskrivelse af partiernes "illegale apparater" er især baseret på de udførlige vidnesbyrd, der i dag foreligger om disse apparater i henholdsvis det tyske og det amerikanske kommunistparti, samt i mindre grad også på oplysninger om kommunisternes undergrundsvirksomhed i Storbritannien og Italien. Se f.eks. Rosenfeldt, 2011, s. 81-84; Rosenfeldt 2012, s. 106-12; Thomas Sakmyster: *Red Conspirator. J. Peters and the American Communist Underground*, Urbana 2011, passim; Harvey Klehr et al.: *The Secret World of American Communism*, New Haven 1995, passim; Bernd Kaufmann et al.: *Der Nachrichtendienst der KPD, 1919-1937*, Berlin 1993, passim; Nigel West: *MASK. MI5's Penetration of the Communist Party of Great Britain*, London 2005, passim; *Komintern protiv fasjizma*, Moskva 1999, s. 81-106; Pjatsnitskij 2004, s. 205. Der findes desuden enkelte, lidet kendte vidnesbyrd om forholdene i det kinesiske kommu-

nistparti. Vi kan således konstatere, at partiet i begyndelsen af 1930'erne oprettede en "specialafdeling", der stod direkte til ansvar over for den øverste partiledelse i skikkelse af Politbureauet. En af hovedopgaverne for denne afdeling var at bekæmpe de provokatører og spioner, der måtte have sneget sig ind i partiets egne rækker. Herudover gik arbejdet ud på at skabe opløsning i fjendens væbnede styrker og skaffe oplysninger om politiske modstandere ved at plante hemmelige informanter i deres organisationer. Hvortil endelig kom bestræbelserne på at sikre "konspirationen", altså opretholde et højt niveau af hemmelighedskræmmeri blandt partiets egne medlemmer. I kølvandet på et alvorligt sikkerhedssvigt blev den kinesiske specialafdeling – netop ud fra konspirative hensyn – efter kort tids forløb opdelt i tre selvstændige afdelinger, hvis ledere ikke kendte hinanden indbyrdes, og som hver især havde deres eget apparat og deres egne dækadresser og andre tilholdssteder. De tre nye afdelinger tog sig af henholdsvis "partiteknik", "arbejdet i hæren" og "kampen mod provokationer". Se *VKP(b), Komintern i Kitaj. Dokumenty*. T. IV. 1931-1937, tjust 1, Moskva 2003, s. 155-58.

7. Se f.eks. Poznjakov 2005, passim; A. Kolpakidi, D. Prokhorov: *Vnesjnaja razvedka Rossii*, Moskva 2001, passim; *Otjerki istorii sovetskoj razvedki*, spec. bd. 2 og 3, Moskva 1996 og 1997, passim; Raymond W. Leonard: *Secret Soldiers of the Revolution. Soviet Military Intelligence, 1918-1933*, Westport 1999, passim.

8. Se f.eks. Adibekov et al. 1996, s. 157-59, 191-96, 215, 233-35; Rosenfeldt 2009, bd. II, s. 239-40, 252-53, 275-79; Rosenfeldt 2011, s. 183-86, 229-52, 360-68; Huber 1996, s. 122-35; Jesper Jørgensen (Jesper Jørgensen) et al. (red.): *Datskije kadry Moskvj v stalinskoje vremja. Izbrannyje dokumenty iz litjnykh del datljan v arkhive Kominternja*, Odense 2013, passim, bl.a. indledningen s. 11-86 (denne indledning danner basis for artiklen af Jesper Jørgensen & Thomas Wegener Friis: Komintern og de danske kommunister, *Arbejderhistorie*, 2, 2014, s. 1-27). Kadrafdelingen havde delvis sin rod i en ultrahemmelig "specialafdeling", der i begyndelsen af 1930'erne var aktiv inden for Kominterns apparat og fremfor alt dækkede alle hænder sikkerhedsanliggender. "Institut Nr. 100" og "Institut Nr. 205" betegnedes undertiden som "Det Videnskabelige Institut Nr. 100" og "Det Videnskabelige Institut Nr. 205", hvilket ikke gjorde mystikken mindre, al den stund det jo i hvert fald ikke var videnskab, der blev bedrevet her. Ind imellem omtaltes de også som de "specielle" institutter, hvad der jo heller ikke var særlig informativt, men dog i højere grad gav et vink om deres konspirative natur.

9. Se den særlige *Obzor*, dvs. den skematiske oversigt, i Jørgensen (Jørgensen) et al. 2013, s. 558-603 passim, spec. s. 558-9 (Ove Petersen, Carlo Hermansen), 562-63 (Richard Jensen), 566-7 (Anders Rasmussen), 574-5 (Helge Holm), 580-1 (Carl Emil Wieth, Ewald Riemenschneider), 584-5 (Karl Winther), 586-7 (Gottlieb Japsen, Ellen Schou, Peter Sabroe), 588-9 (Elna Hiort-Lorenzen, Erley Olsen, Knud Barfoed, Hans Knudsen), 596-7 (Arne Munch-Petersen, Ety Hiort-Lorenzen). Se desuden det forudgående afsnit med indledning og udvalgte dokumenter i samme værk, s. 11-86 og 91-557, passim, bl.a. s. 40-48 (danskere med tilknytning til "Institut nr. 100"), 131-32, 147 (Martin og Agnes Nielsen), 153-55 (Ove Petersen), 162 (Carlo Hermansen), 174, 178 (Alvilda Larsen), 193, 199, 203 (Richard Jensen), 211 (Anders Rasmussen), 304 (Agnes Seligmann Nielsen), 308-10 (Rakel Moltke/Hansen), 312-13 (V. Schandorff), 324 (Harald Jacobsgaard Hansen), 337, 339 (Carl Emil Wieth), 346, 350-53 (Claus Rasmus Jensen), 370-71 (Karl Winther), 377 (Gottlieb Japsen), 382 (Ellen Schou), 406-7 (Elna Hiort-Lorenzen), 432-33 (Ditte Andersen Nexø), 441-61 (Knud Smith), 468-69 (Ivan Solgaard), 470-501 (Georg Laursen), 554 (Ety Hiort-Lorenzen). Se herudover Jesper Jørgensen & Thomas Wegener Friis: De fem Stutthoffangers tur til Moskva i foråret 1945, i: Jørgensen et al. 2012, s. 8-24, spec. s. 10-14 (om danske kommunisters tilknytning til "Institut nr. 100" i 1945); Jørgensen & Wegener Friis 2014, passim; Rosenfeldt 2012, s. 113-25; Møller 2014, passim (især om Ellen Schou og Gottlieb Japsen); Møller & Rosenfeldt 2014, passim (ligeledes især om Ellen Schou og

Gottlieb Japsen); Jørgen Grønvald Laustsen: *Medløbere og modløbere*, København 2007, bl.a. s. 29-34, 38-41, 70-71 (om Karl Winther); Erik Ib Schmidt: *Fra psykopatklubben. Erindringer og optegnelser*, København 1993, s. 125-26 (om Agnes Seligmann Nielsen), 134 (om Knud Smith/"KS", jvf. Møller 2014, s. 345), Anton Nielsen: *Som bølget af hav*, bd. 1, Højbjerg 2010, s. 282 (om Agnes Seligmann Nielsen), Richard Jensen: *En omtumlet tilværelse. Erindringer*, København 1957, spec. s. 75 (Richard Jensens omtale af sig selv som DKP's "M-mand"). Børge Houmanns liv er blevet kortlagt af Morten Møller i bogen *Hvem er Nielsen? En fortælling om kommunisten og modstandsmanden Børge Houmann*, København 2012 (se specielt kapitlet "Kurer for Komintern", s. 52-59). Ole Sohn har tidligere berettet om hhv. Arne Munch-Petersen, Elna Hiort-Lorenzen og Etty Hiort-Lorenzen i værkerne *Fra Folketinget til celle 290 – Arne Munch-Petersens skæbne*, København 1990 (se spec. kap. 5-9); *Et liv i kamp og kærlighed – Elna Hiort-Lorenzens dramatiske liv*, København 1993 (se spec. kap. 4-5) og *Der var bud efter dem – fire skæbnefortællinger fra 30'ernes revolutionære miljø*, København 1994 (spec. s. 208-43). Om Claus Rasmus Jensen har Sohn desuden skrevet romanen *Frihedens Port*, København 1999, der bl.a. skal være bygget på materiale fra det sovjetiske hemmelige politi NKVD's arkiv, som nu om dage er utilgængeligt.

10. Se f.eks. Rosenfeldt 2011, s. 202-18; Rosenfeldt 2012, s. 113-25; Møller & Rosenfeldt 2014, passim; Jørgensen (Jørgensen) et al. 2013, s. 470-501; Julie Birkedal Riisbro: "En dansker i Sovjetstatens tjeneste", *Politiken* 2.2.2014.

Niels Erik Rosenfeldt, dr.phil.,
fhv. lektor i østeuropastudier,
Københavns Universitet,
nerosenfeldt@gmail.com